

Excursions per la geografia de la caritat

Francesc Roma i Casanovas
Montse Perramon i Cubells

Les societats tradicionals pirinenques no percebien el medi ambient (o diferents parts d'ell) en tant que paisatge, sinó que aquell els transmetia uns valors que, en comptes de ser de tipus estètic, eren uns valors de caire social o moral. Per no haver de parlar d'aquesta relació en termes paisatgístics, en altres llocs he proposat parlar en termes de *mitopaisatge*. Resumint d'una manera molt breu, certes parts de la nostra geografia transmetien als pagesos muntanyencs una lliçó moral que els va ajudar a integrar-se en la seva societat. Des d'aquest punt de vista, aquest elements passarien a ser *ecosímols*¹, perquè a més d'elements naturals, físico-químics, eren alhora símbols socials en què es projectava una determinada cultura.

Si a Andorra el *Manual Digest*, base jurídica de les institucions andorranes, imposava no demostrar riquesa ni poder, ans al contrari, predicar la misèria i la pobresa de les valls i, per tant, el país havia de regir-se per l'amor i la caritat envers Déu i els altres, aquesta importància de la caritat dins de l'estructura social i moral andorrana no només la trobaríem en esferes institucionals o socials, sinó també en una part del seu medi ambient: el llac d'Engolasters on, segons la llegenda², una ciutat resta submergida sota les aigües per castigar els seus habitants que no varen voler acollir un viatger (que no era altre que Jesús). La idea de la necessitat de l'atenció a la pobresa de què parlàvem, la trobem tant en la política consuetudinària de les valls com en una part del seu medi ambient. Des d'aquest punt de vista, el llac d'Engolasters esdevé un ecosímbol, perquè és alhora objectiu i subjectiu.

En un altre àmbit, però sempre lligat a aquest tema, hi ha tota una altra sèrie de topònims "de la caritat". Aquest treball comença en descobrir que tots ells³ se situen en un marc geogràfic molt concret que ràpidament definiríem com el conjunt Osona-Ripollès, tenint en compte que un d'ells se situa, per molt poc, dins de la comarca del Bages. Hem elaborat el gràfic número 1

per tal de situar aquests indrets. Una primera pregunta que, malauradament, no podem contestar és per què es distribueixen espacialment d'aquesta manera. Podria tractar-se d'una recerca toponímica mal feta en què uns enquestadors o enquestadores haguessin tingut interès o no per aquest tema. També podrien amagar-s'hi altres raons que no tenen res a veure amb la pràctica dels rituals que tot seguit parlarem, perquè aquests eren molt practicats pertot el Pirineu, especialment a la Vall d'Aran⁴.

El punt de partida de la nostra recerca és que la toponímia constitueix un dels mecanismes que contribueixen a fixar una sèrie de valors socials sobre el terreny⁵, ajudant així a la institucionalització de la realitat. Convençuts que aquesta investigació podria donar informació sobre la representació del medi ambient en les societats tradicionals, es va decidir emprendre un nou treball de camp⁶, intentant trobar la manera com la gent del lloc explicava el motiu d'aquests topònims. En l'exposició dels resultats no es segueix l'ordre en què varen fer-se les entrevistes, sinó que aquest ha estat alterat per a una major claredat expositiva.

El primer cas que exposarem és el del puig de la Caritat (1085 m), a la frontera entre el Ripollès i la Garrotxa, més o menys sobre el túnel de Collabós. En aquesta zona moltes masies han estat abandonades o s'utilitzen com a residències secundàries; per aquesta raó no es va poder entrevistar massa gent. A més a més, les entrevistes fetes resultaren infructuoses. La gent coneixia el lloc, però no sabia ni com arribar-hi. Un dels informants ens va adreçar a una masia de la Vall del Ter i allà, gairebé als peus del Puig, no n'havien ni sentit parlar. No sabien ni si existia el lloc, però, en canvi, ens varen explicar uns fets molt interessants als quals caldrà tornar i que es desenvolupaven al Puigsacreu o puig Perrús.

Un altre dia ens arribem a Sant Sadurní d'Ossormort (Osona), buscant el pla de la Caritat, segons el mapa de l'editorial Alpina, o el pla de les Caritats, segons el de l'Institut Cartogràfic de Catalunya. Aquí només podem demanar-ho a dues persones, que ens indiquen on és el pla, però que no saben de què li ve el nom de pla de les Caritats. Per sorpresa nostra descobrim que de pla en té ben poc -"ni pla no és", ens deien- i que es tracta d'una punta dalt d'un turó tapada per l'arbreda.

En tercer lloc arribem a Ventolà (Ripollès) i preguntem pel serrat de la Caritat, segons el mapa al nord-oest del poble. Una senyora ens situa el pla (i no el serrat) de la Caritat, lloc que coincideix amb el que indica el mapa: "*El serrat de la Caritat, el pla de la Caritat? allanllà en aquella muntanya*", ens diu. Quan li demanem de què li ve el nom contesta: "*Noi, jo d'ençà que sóc aquí sempre li he sentit a dir, fa cinquanta-tres anys que hi sóc. No sé de què li pot venir, no*

li puc dir això". "Sempre he sentit el pla de la Caritat, però no sé de què ve". Seguint les seves indicacions ens arribem al pla, un prat desboscant -una antiga artiga- en un recés de la carena. Allí trobem diversos caçadors que esperen el senglar, entre ells un propietari del poble. Tots ells coneixen el nom del lloc, però no saben de què li pot venir.

En quart lloc pugem fins a Pardines (Ripollès), preguntant pel pla de la Caritat, al nord-est del poble, sobre una carena. El nostre informant situa el pla al lloc on consta en el mapa. Al demanar-li de què li ve el nom, sense cap insinuació, diu suposar que podria deure's a què hi fessin alguna caritat, com una processó. Però ell no ho ha vist mai. L'home ens explica:

"Ara, nosaltres sempre hem assentit a dir el pla de la Caritat, el torrent de Donapà. Cony aquí a Serrat, aquest poblet que en diem aquí a Serrat (...) encara per la festa petita, que és per sant Bernabè, encara van allà amb un descampat a fer l'ofrena que els hi van a dar un llonguet de pa en allà (...). Tot plegat no veureu res al pla de la Caritat, és un tros d'erm que ni pla no és (...) un tros de muntanya (...)".

En explicar-li que podria ser que el nom derivés del que ell ell ens ha insinuat sobre el repartiment de *caritats*, explica:

"Bueno, aquí jo no ho recordo, però algo ha de tenir de fonament quan et parlen de la Caritat, suposat, pues aquí i al torrent de Donapà a lo millor anaven allà i donaven un llonguet perquè allà també hi ha un d'això que també en diuen l'iclésia vella (...)".

L'home refereix el topònim torrent de Donapà com a possible associat al pla de la Caritat, i posat a donar informacions, també ens parla del solei de la Caritat, a l'altra banda del poble, al sud, dalt de la serra Cavallera. Aquest topònim no el coneixíem perquè no surt al mapa esmentat en la nota 1. Ens acomiadem d'ell quan ens diu *"Això són noms que tenim nosaltres aquí, perquè aquí cada pam està batejat amb un nom (...)"*.

Com que el nostre informant ens ha enviat a Serrat, també al Ripollès, ens arribem fins al poble demanant pel pla de la Caritat. Dos homes, que parlen enmig de l'hort, ens contesten que no saben on és, fet evident perquè no existeix. Però la pregunta no és tan ingènua, perquè en línia recta entre el pla de la Caritat de Pardines i el poble de Serrat només hi ha mitja dotzena de quilòmetres: ara bé, socialment els deu quedar molt més lluny. D'entrada ens miren estranyats, però són ells mateixos qui suposen que el lloc pel qual els preguntem pot ser el pla d'Escuire, on encara fan la processó, el mes de juny. Abans hi havia hagut una creu de terme. En la processó

que hi fan, ens diuen, van a beneir el terme. Es reparteix pa, com a gairebé cada poble del Pirineu, afegeixen. A més, la gent porta menjar i hi fan un àpat a l'aire lliure.

En aquest instant recordem que el nostre informant de Pardines també ens ha parlat que al pla de la Caritat, antigament, hi havia hagut una creu, que alguns brètols haurien arrencat.

Finalment ens arribem a Sant Martí de Surroca (Ripollès), on tenim el puig de la Caritat (1203 m) i la Collada de la Caritat, als seus peus. Aquí un primer informant ens explica que es diu puig de la Caritat perquè fins fa uns deu anys s'hi feia un aplec en què es reunia la gent del poble, feien missa al cim i després es repartia el pa de la caritat als assistents. L'entrevistat afirma haver-hi assistit. Finalment ens parla d'un altre puig de la Caritat, que interpretem com el primer que hem cercat, però que no ens queda massa clar que no ens haguem confòs⁷. Allà també es repartien les caritats.

Parlant amb diferents persones de la zona ens assabentem que aquest aplec tenia lloc a principi de maig. Alguns informants ens parlen del dia 1, però la majoria ens indiquen el dia de la Santa Creu, per tant el 3 de maig. "*Antigament hi feien una missa, i donaven una ofrena, per Santa Creu. Ara ja no ho fan*", ens diuen. "*Anaven a la missa allà, i bueno antigament diu que hi anaven en processó des d'aquí l'iclésia [de sant Martí] fins allà. (...) Bueno, jo no ho he pas vist mai que hi anessin (...)*."

Aquesta informant sap que en diuen el puig de la Caritat i malgrat tot el que ens ha dit no sap donar raó del nom del lloc. En canvi sí que sap que la romeria es feia un any aquí i el següent en un altre pla de la Caritat que només recull el mapa de l'Alpina⁸: "*Llavorens aquí ho feien un any a cada puesto. Un any la donaven aquí i l'altre any allà dalt, allà a l'altre (...) d'Ogassa (...). I ara tampoc no ho fan (...)*". Li demanem si la trobada es feia a la muntanya o a l'església:

"No, no, a la muntanya també, i també hi havia una creu, però allà només li portaven. La portaven el dia aquest de la missa i la tornaven (...) Allà no sé com en deien, però aquí sempre he sentit que deien el puig de la Caritat".

La zona de Sant Martí de Surroca és l'única on saben clarament de què li ve el nom. La majoria dels informants saben explicar-ho, potser perquè la tradició es va mantenir fins no fa massa anys:

"Perquè, per molt de temps i ara fa pas tant, però es va trencar, s'hi feia una missa i [donaven] una ofrena, sap què vull dir?".

Què era, com una processó?, li demanem.

"Sí, una missa i llavors donaven l'ofrena, diguem pa i llangonissa i el trago, cafè amb llet (...)", ens respon la nostra informant.

Tornem enrere, fins a Ventolà, i demanem a la senyora amb qui hem parlat abans si al pla no hi feien cap processó. Llavors ella ens diu que no i ens parla de l'oratori de sant Antoni que hi ha a la sortida del poble. També ens explica que abans hi anaven en processó per tal de beneir els termes. Era per Sant Cristòfol, que és el patró del poble, i donaven un panet. Actualment aquest ritual encara es duu a terme, però es desenvolupa a l'interior de l'església.

Tornem de nou a la frontera amb la Garrotxa. Som al nord de la cim en qüestió, en terres del Ripollès. La gent de la masia no saben ni si existeix el lloc, però ens explica una ofrena al Puigsacreu o puig Perrús, on també hi ha una creu. L'home ha viscut aquesta ofrena molt directament perquè era un dels cinc pagesos que donaven un sac de farina per fer uns llenguets que la gent pujava a buscar al cim, en romeria. Fa uns quaranta anys que aquesta tradició es va perdre i semblaria que el seu origen estava en una prometença feta pel poble per tal de deslliurar-se d'una epidèmia de còlera. En aquest cas, el capellà hi resava el rosari i no s'hi duia cap imatge.

El cas de l'Estany

De totes les entrevistes, potser les dues més interessants són les que es varen fer a Santa Maria de l'Estany (Bages, tocant a Osona). A l'est del poble hi ha el puig de la Caritat (1010 m):

"El puig de la Caritat (...) Jo li he sentit a dir sempre, hi ha una creu a dalt al cim i abans, el dia tres de maig, que és santa Creu hi anàvem l'Estany amb el mossèn diguem i Sant Feliuet. Resàvem les lletanies dels sants i no sé què i quan érem allà dalt ens ajuntàvem els dos capellans i llavors beneïen els termes i baixàvem cap aquí a l'Estany resant el rosari. Jo això ho dic perquè ho he vist, però ja no he pas crescut més. Ja fa temps que no es fa".

-I això de beneir el terme què era?, li demanem.

"Perquè, per l'anyada, sí i llavors com que per ... em sembla que és el vint-i-nou d'abril és sant Pere ... no me'n recordo pas"

-Sant Pere Regalat potser?

"Ah potser sí, perquè diu "Si plou per sant Pere regalat, quaranta dies de ruixat...". Em sembla que era el vint-i-nou d'abril, també s'anava a l'iclésia, es

beneïa l'olivera que diu que fa creu i llavors la gent vivíem més de la pagesia que ara, diguem, anàvem a fer crestalls abans que beneïssin el terme, anàvem a tots els camps i hi plantàvem un trosset de..."

-D'olivera?

"De l'olivera. I sé que havíem de dir un parenostre a Déu o bé a sant Pere Màrtir. Ah, sant Pere Màrtir, veu ara? Sant Pere Màrtir. Un cop ho havies plantat, això ens ho havien ensenyat a fer, eh? Ara tot això s'ha perdut.. Per desgràcia, però també era, mira estava bé". "Ara, el perquè en diuen el puig de la Caritat jo no ho sé, perquè jo no en sé res".

-Perquè, quan pujaven, la missa la feien a baix i pujaven després en processó.

"Inclús hasta anaven amb aquella creu de plata que ara hi ha al museu, que es veu que és, d'això, un model únic, espectacular i tot això, doncs hasta aquella creu hi portàvem (...) i el mossèn anava amb aquella capa (...). La missa en tornar la dèiem, ara sí que m'enrecordo..."

-Devien repartir algún panet o alguna cosa així, o no?

-No.

-No?

-No.

-Es que en alguns llocs repartien panets després de la missa i n'hi deien caritats en aquests panets.

"Aquí, aquí ho feien, de repartir uns panets, que jo també ho havia aconseguit això: un senyor que es va morir; que li deien en Parrella; i va venir a morir en aquesta casa i va deixar de testament que ho deixava tot en aquí; que mentres l'amo visqués vien de dar un panet i això era per sant Sebastià.

-Per sant Sebastià?

-Era el pa de sant Sebastià, el pa del Parrella.

-Quan el donaven, al sortir de la missa?.

"El donaven només sortir de l'iclésia. Abans diu, no sé si ho ha deixat escrit, que no sé si havia de fer dos-cents grams, però potser en feia cent vint (...) de nanos hi teníem una afició a anar a missa, a missa de sant Sebastià pel pa del Parrella (...). Llavonses en daven, però jo no, aquest dia no [referint-se que per Sant Pere Màrtir no es repartien caritats]. I llavonses, baixant del puig, els capellans (...)

les seves parròquies feien la missa eixerida, amb sorolls de timbals, campanes, i a la tarda, a les quatre de la tarda, en processó, repicaven les campanes i els anàvem a despedir fins aquí sortint del poble (...) Els anàvem a despedir fins allà i nosaltres ens entornàvem i els altres a peu cap a sant Feliuet perquè abans totes aquelles cases eren plenes de gent. Ara... Tot ha canviat molt... Ara, jo, puig Caritat, jo això... (no sé què dir). No sé el llibre de la història si en parla perquè en tenim un, però no el llegeixo mai (...)"

Una segona senyora que es va poder entrevistar, tampoc no sap de què ve el nom del cim pel qual preguntem, però ens confirma que allà dalt s'hi pujava en processó:

"Ah sí, i tant, era quan beneïen els termes. Perquè el rosari, jo encara m'enrecordo, [algú deia] "Sant Pere Màrtir" i els altres contestaven "Ora pro novis", mira que és que era maco, eh? I llavors s'anaven a beneir (...) d'olivera que les portàvem al camp de la sembradura i llavonses (...) de Sant Pere Màrtir que [vigilés?] l'anyada... Però era molt maco, molt maco... Encara que fes fred, que ploqués s'hi anava".

-Això ho feien al camp?

"No, sortint de l'iclésia i cap aquí dalt al puig de la Caritat. Llavors hi ha una creu i beneïem tot el terme".

-I les oliveres...

"Llavors penjàvem un ram d'oliveres a la creu. Sí, lligat".

-I això que em deia que resaven el parenostre, també ho feien a dalt?

"No, no, igual pel camí. Era una processó (...) I [a dalt] llavors esperàvem (...) el rector de sant Feliuet. Es trobaven el rector d'aquí i el d'allà, però ells pujaven pel bosc. Oh, ja era maco, ja (...)"

-I llavors això de plantar l'olivera què era?

"Perquè, diguem, Sant Pere Màrtir ens protegís l'anyada. I em penso que això és degut a (...) una epidèmia (...) Com una prometença (...)"

Si ens voleu fer el favor, pujarem al darrer puig de la Caritat, el de l'Estany. Aquí, com al de Surroca, hi ha una gran creu de pedra. En una petita esquerra algú ha penjat una flor boscana... Just al collet, abans d'iniciar la darrera pujada, hi ha les restes d'una esglésiola: l'ermita de Sant Pere Màrtir.

A resultes de la nostra recerca, sembla clar que el nom d'aquests cims o plans derivaria,

segurament, d'un ritual catòlic que es desenvolupava en diferents dates, però totes elles a la primavera, durant el transcurs del qual, es repartien *caritats* i es beneïa el terme. És el moment de sembrar, quan la collita és a punt de brotar i créixer i cal protegir-la: aquest era l'objectiu de la benedicció dels termes. El fet de congregar tota la comunitat en un indret i participar d'un mateix ritual, compartir el pa i altres vitualles, reafirmava els vincles socials. Només en alguns casos excepcionals es vincula la festa amb l'ajuda als desvalguts i pobres; més aviat sembla destacar-se la trobada entre veïns de la mateixa parròquia, que, un cop acabat l'acte religiós o en un recés d'aquest, dinaven aplegats en aquell lloc. Tots els enquestats troben a faltar aquelles romeries que qualifiquen de *maques*. El progrés, els capellans -que ja no són com els d'abans-, el mal temps, diuen, les han condemnades a desaparèixer. En un temps de materialisme i de poca devoció, el culte s'ha anat tancant cada cop més en espais reduïts i closos. El cas de Ventolà és significatiu. Si s'havia fet una romeria al pla de la Caritat, fins fa pocs anys ja no s'anava tant lluny a beneir el terme: només fins al pedró de Sant Antoni. Darrerament ja no se surt de l'església. En el cas de l'Estany, la participació de dues parròquies en un mateix ritual sembla clar que servia per afavorir la trobada de dues comunitats diferents, fet que no és evident que fos massa habitual.

Les tempestes, les pedregades, la pluja o la neu fora de temps posaven en perill l'anyada, però també la comunitat: la fam podia desencadenar la misèria, la malaltia, l'odi entre els veïns... Calia refermar els llaços entre els membres de la comunitat, i calia assegurar-se algun sistema de control del medi ambient.

Per això el dia de sant Pere Màrtir (29 d'abril) l'església beneïa els rams i la gent els anava a posar per camps i vinyes per protegir-los de llamps i pedregades i perquè les collites fossin abundoses. "*Gloriós sant Pere Màrtir, guardeu-nos de pedregada per tota aquesta anyada*", es recitava aquells dies. Era el dia que es podia desencadenar la cacera de talps, autèntica plaga dels camps. Els rams beneïts també guardaven de males visites i de mals esperits. Lligats en forma de creu eren plantats per camps i terres de conreu; també s'utilitzaven per posar a les obertures i entrades de les cases, per protegir-les de bruixes i altres éssers malignes. Olivera i llorer, dues de les plantes més beneïdes, es creia que esquivaven els llamps i allunyaven les bruixes. En alguns casos, aquests vegetals beneïts eren plantats el dia de la Santa Creu (3 de maig).

El dia de la Invenció de la Santa Creu era el més utilitzat per fer la benedicció del terme. L'assistència a aquest ritual afavoria les collites i a més a més els panets rituals que s'hi repartien

en alguns pobles eren posats a les finestres o sobre la teulada els dies de tempesta per aturar el mal temps.

La col·lectivitat es defensava de les possibles amenaces reunint-se en un lloc elevat, un cim o una carena, i repartia un pa que, menjat o guardat per casos de mal temps -sempre, però, beneït- simbolitzava la unió dels qui estaven al mateix costat. La comunitat havia de conjurar els seus enemics potencials o, pres des de l'altre angle, havia d'assegurar la seva cohesió social. El llonguet reunia les dues vessants: d'una banda protegia dels enemics i, de l'altra, acostava els veïns, els més pobres i els més rics que menjaven junts.

Reprenent els mots del principi d'aquest article, direm que l'estudi dels nostres topònims a la llum de la teoria del mitopaisatge ens ha aportat unes dades sobre el tema que ajuden a consolidar la idea de la natura ecosimbòlica de la realitat geogràfica.

Bibliografia:

-*Atles topogràfic de Catalunya 1:50.000*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana i Institut Cartogràfic de Catalunya, 1995. 3 vol.

-Amades, J.: *Costumari català. El curs de l'any*. Barcelona, Salvat editores, 1983. 5 vol.

-Amades, J. *El Pirineu. Tradicions i llegendes*. Tremp: Garsineu edicions, 1997. Edició original: "La Llumenera", 1949.

-Berque, A. *Médiance de milieux en paysages*. Montpellier: Réclus, 1990.

-Berque, A. *Les raisons du paysage*. París: Éditions Hazan, 1995.

-Satué Oliván, Enrique: *Religiosidad popular y romerías en el Pirineo*. Huesca: Instituto de estudios altoaragoneses, 1991.

-Soler i Santaló, J. *La Vall d'Aran*. Tremp: Garsineu edicions, 1998. Edició original: Centre Excursionista de Catalunya, 1906.

-Verdaguer, J. *Rondalles*. Barcelona: Editorial Barcino, 1992.

-Vilarrasa i Vall, Salvador: *La vida a pagès*. Ripoll, Maideu, 1975.

-Vilarrasa i Vall, Salvador: *La vida dels pastors*. Ripoll, Maideu, 1981.

Notes:

1. El concepte i el marc teòric de què parteixo s'inspiren fonamentalment de la geografia cultural proposada per Augustin Berque (vegeu bibliografia).

2. Amades, J. *El Pirineu. Tradicions i llegendes*. Tremp: Garsineu edicions, 1997. Pàg. 22. Edició original: "La Llumenera", 1949.

Verdaguer, J. *Rondalles*. Barcelona: Editorial Barcino, 1992. Pàg. 473-475.

3. S'ha utilitzat l'índex toponímic de l' *Atles topogràfic de Catalunya 1:50.000*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana i Institut Cartogràfic de Catalunya, 1995. 3 vol.

4. Soler i Santaló, J. *La Vall d'Aran*. Tremp: Garsineu edicions, 1998. Edició original: Centre Excursionista de Catalunya, 1906. Especialment pàg. 41-51.

5. Un treball molt interessant en aquest sentit seria Satué Oliván, Enrique: *Religiosidad popular y romerías en el Pirineo*. Huesca: Instituto de estudios altoaragoneses, 1991.

6. Les entrevistes es varen dur a terme entre mitjans de setembre i octubre de 1998. La selecció dels entrevistats va ser aleatòria, arribant a les masies entre les 10 i les 13 hores. Les entrevistes varen ser gravades sense que els entrevistats ho sabessin.

7. Segurament es refereix al Puig de la Caritat que hi ha al sud de Sant Martí d'Ogassa.

8. Es tracta del que esmenta la nota anterior.